

BAKKER, S., *Flexicurity: The Emergence of a European Concept*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 333 p.

Flexicurity of de Nederlandse vertaling "flexizekerheid" is een relatief recente term die halverwege de jaren negentig van de vorige eeuw voor het eerst opduikt in de literatuur⁽¹⁾. In de eerste teksten vult men flexicurity in als een concept dat "*refers to certain inextricably related changes in the legal and social (security) rights of so-called core workers on the one hand and contingent, atypical or flexible workforces on the other hand. At the same time the concept also refers to a basic feature of negotiating and policy-making processes in which the social partners (at several levels) and the government are involved.*"⁽²⁾ De bedoeling is te komen tot win-winsituaties waarbij flexibiliteit en zekerheid elkaar aanvullen en versterken. Ook vanuit de Europese Unie werden de ideeën en toepassingen van het populaire "flexicuritydenken" gretig aangewend in het licht van de herziene Lissabonstrategie. Eind 2007 besliste de Europese Raad over de zogenaamde "*Common Principles of Flexicurity*"⁽³⁾. Het is deze formele beslissing van de Raad die voor Sonja Bakker het uitgangspunt vormt van het onderzoek dat ze in haar boek "*Flexicurity: The Emergence of a European Concept*" beschrijft.

Het opzet van het boek bestaat erin om een inzicht te verwerven in de ontwikkeling van het Europese flexicurityconcept, alsook de totstandkoming ervan te verklaren. De auteur maakt hierbij gebruik van de "*(new) governance theory*". Deze theorie houdt een aantal karakteristieken in die volgens haar zijn aangepast aan de bijzondere mechanismen van het Europese besluitvormingsproces. Zo houdt men bij new governance rekening met een brede betrokkenheid van allerlei actoren, ligt de nadruk voornamelijk op het besluitvormingsproces eerder dan op structuren, gaat het om een multi-level benadering, benadrukt de theorie het belang van de vroege aanwezigheid van actoren in het besluitvormingsproces ("*early actor inclusion*") en staan onderhandeling en overleg centraal (hoofdstuk 2). Naast dit governance model haalt Bakker uit de bestaande literatuur een aantal "*preconditions*" voor flexicurity. Het betreft bijvoorbeeld bepaalde contextuele factoren die verband houden met de toestand van de arbeidsmarkt en economische parameters (hoofdstuk 2). Bakker combineert deze beide theoretische invalshoeken in haar onderzoek dat gebruikmaakt van de kwalitatieve onderzoeksmethode van de "*within-case analysis based on a single case*" (i.e. de totstandkoming van het flexicurityconcept in de Europese Unie) (hoofdstuk 3).

Vooraleer van wal te steken met de feitelijke reconstructie, staat Bakker stil bij de institutionele context waarin EU-besluitvorming plaatsgrijpt (hoofdstuk 4). Meer in het bijzonder besteedt ze aandacht aan allerlei inspraakmogelijkheden waarover actoren beschikken en die worden beschreven in het Verdrag, in beleidsdocumenten of die blijken uit bepaalde praktijken die in de loop der jaren zijn ontstaan bv. het overleg met de sociale partners voorafgaand aan een EU-top. Hierna volgen enkele zeer beschrijvende hoofdstukken (hoofdstukken 5 tot en met 9) waarin minutieus

(1) W. VANDEPUTTE, "Flexizekerheid: het beste van twee werelden?", *TSR* 2007, 314.

(2) T. WILTHAGEN, *Flexicurity: A New Paradigm for Labour Market Policy Reform?*, Social Science Research Center, Berlin, Discussion Paper No. FS I 98-202, maart 1998, 1.

(3) Europese Raad, *Towards Common Principles of Flexicurity - Council Conclusions*, 16201/07, Brussel, 6 december 2007.

de handelingen⁽⁴⁾ van allerlei actoren⁽⁵⁾ die verband houden met de ontwikkeling van het concept flexicurity binnen de EU chronologisch worden gereconstrueerd. Bakker start met het opzoeken van de oorsprong van flexicurity, zowel in het raam van de EU als op het nationale niveau en in academische discussies (hoofdstuk 5). Ze stelt vast dat er een soort van kruisbestuiving gebeurde tussen nationale ontwikkelingen (waarbij voornamelijk Nederland en Denemarken gidslanden zijn) en allerlei ontwikkelingen bij EU-instanties, waarbij voor die laatste flexicurity een inhoudelijke kapstok vormt bij het vinden van een evenwicht tussen economische en sociale doelstellingen. Zoals gezegd culmineert de door Bakker beschreven queeste van de Europese beleidsmakers naar een gebalanceerde en zinvolle invulling van flexicurity in de eind december 2007 door de Raad bekrachtigde "*Common Principles for Flexicurity*" (hoofdstuk 9).

In een laatste hoofdstuk (hoofdstuk 10) volgt de eigenlijke wetenschappelijke toets waarbij Bakker bekijkt of de wijze van totstandkoming van het Europese flexicurityconcept beantwoordt aan de criteria en de voorwaarden die voortvloeien uit de new governance theory en de wetenschappelijke literatuur over flexicurity. Hoewel ze een grote congruentie vaststelt, blijkt dit op een aantal punten niet het geval te zijn. Zo is volgens Bakker een van de openstaande vragen de precieze rol van het recht bij de creatie van flexicurityconcepten, alsook de relatie tussen "*hard and soft law coordination*". Bakker verwoordt het als "*The case thus also shows that although hard law may play an important role, soft law approaches are needed as well when developing a complex concept like flexicurity, especially when dealing with such a concept at the European level*"⁽⁶⁾. Voer voor verder onderzoek ...

Algemeen kunnen we besluiten dat het zeker een belangrijke verdienste van Bakker is om het wordingsproces van het flexicuritydenken op het niveau van de EU zeer accuraat te schetsen. In die zin is haar boek een interessant naslagwerk voor wie hierover punctuele informatie zoekt. Ook de invalshoek om vanuit de sociale wetenschappen en meer in het bijzonder de new governance-theorie de genese van een politiek-maatschappelijk concept als flexicurity te ontleden vormt een meerwaarde voor de academische literatuur rond flexicurity. De jurist die graag meer wil weten over de concrete uitwerking en de praktische gevolgen voor de lidstaten van het Europese flexicuritydebat en de common principles blijft echter op zijn

---

(4) Niet alleen officiële documenten, maar ook congresverslagen, speeches, krantenartikelen, persberichten, opinies, wetenschappelijke artikelen worden uitgeplozen. Daarnaast interviewde BAKKER een groot aantal personen die werkzaam waren bij instanties en belangengroepen die bij het flexicurityverhaal zijn betrokken.

(5) Niet alleen officiële EU-instanties zoals de Commissie, het Parlement, de Raad en diverse comités, maar ook experts, de vakorganisaties en het middenveld komen aan bod.

(6) S. BAKKER, *Flexicurity: The Emergence of a European Concept*, Antwerpen, Intersentia, 2012, 320.

---

honger zitten. Deze aspecten komen weinig aan bod, wat de auteur overigens ook moeilijk kan worden verweten want dit behoorde niet tot haar onderzoeksopzet. Wat de Belgische situatie betreft kunnen we de lezer in elk geval doorverwijzen naar een onderzoek dat hierover gebeurde in opdracht van de POD Wetenschapsbeleid. Dit rapport is vrij raadpleegbaar op de webstek van de POD ⁽⁷⁾.

Inger DE WILDE,
Member Research Group Public Administration & Management
Universiteit Antwerpen,
Legal consultant SD Worx

---

(7) M. VAN PUTTEN, L. STRUYVEN en T. VANDENBRANDE, *Onderzoek en evaluatie van het effect van het indienen van het concept "flexicurity" zoals bepaald door de Europese Raad in het Belgisch arbeidsrecht*, Brussel, Federaal Wetenschapsbeleid, 2010, 143 p., http://www.belspo.be/belspo/organisation/Publ/pub_ostc/AP/rAP35_nl.pdf.

BLANPAIN, R., *Hebben de vakbonden nog een toekomst?, Brugge, die Keure, 2012, XIII + 195 p., ISBN 978 90 4861 609 1*

De recent gelauwerde Roger Blanpain schreef in zijn 80ste levensjaar een monografie over de "Vrijheid van vakvereniging naar internationaal, Europees en Belgisch recht". Deze ondertitel van het boek lijkt ons meer dan de ietwat provocerende titel recht te doen aan het project. Anders gezegd, er ligt m.i. primair een handboek voor dat enkele zeer provocerende essayistische glossen bevat.

Blanpain is niet aan zijn proefstuk toe. Exact 50 jaar eerder verscheen immers een monografie van zijn hand met als titel *De syndikale vrijheid in België* (R. Blanpain, Antwerpen, Standaard, 1962). Dit nog steeds lezenswaardige boek verscheen luttele jaren na het *magnum opus* van Georges Spyropoulos (G. Spyropoulos, *Liberté syndicale*, 1956, Paris, Pichon). Het is niet overdreven te stellen dat de auteur het onderwerp in navolging van Spyropoulos in de Belgische doctrine heeft geconceptualiseerd. De erkenning van de vakverenigingsvrijheid op internationaal vlak lag in 1962 overigens vers in het geheugen. De richtinggevende IAO-Conventies nr. 87 en nr. 98 dateren immers slechts van 1948 en 1949. Het was *anno* 1962 overigens niet evident om naar Belgisch recht te gewagen van "syndikale vrijheid". In tegenstelling tot andere lidstaten van de Europese Unie, werd in België slechts de generieke vrijheid van vereniging erkend. De notie "vrijheid van vakvereniging" duidt als zodanig in geen enkel juridisch instrument van Belgische makelij op. Zelfs de zogeheten Belgische sociale partners bedienden zich steevast van deze algemene terminologie in enkele relevante nationale en interprofessionele cao's. Het was wachten tot het arrest van het Grondwettelijk Hof (nr. 64/2009) vooraleer de Belgische wetgever verplicht werd een juridische categorie in de rechtsorde te introduceren die aan de notie "syndikale vrijheid" reminisceert (*cf.* het verbod van discriminatie op basis van syndicale overtuiging dat in de wet van 10 mei 2007 werd geïntroduceerd door de programmawet van 30 december 2009).

Na het verschijnen van deze monografie die in 1963 een tweede druk beleefde, redigeerde de auteur in 1991 het trefwoord "De syndicale vrijheid" voor de losbladige reeks CAD Arbeidsrecht (Brugge, die Keure). Omdat deze losbladige reeks werd stopgezet, zal een vastbladige opvolger van deze monografie bijdragen tot de overlevering en de ontsluiting van het denken van de auteur.

De lezer treft in dit boek een vrij schoolse juxtapositie aan van de wijze waarop de vrijheid van vakvereniging wordt gevrijwaard in een aantal rechtsordes die voor België relevant zijn. Op deze wijze komen enkele instrumenten van de VN, de IAO, de OESO, de Raad van Europa en de Europese Unie aan bod, voorafgaand aan de behandeling "naar Belgisch recht". Deze benadering heeft als nadeel dat veel te weinig en althans niet op systematische wijze wordt onderzocht of de normen die van Belgische makelij zijn, wel aan die internationale en Europese normen voldoen. Wat opvalt, is dat de wijze waarop de juridische categorie binnen het kader van elke rechtsorde wordt ontleed, telkenmale sterk schatplichtig is aan die rechtsorde. Een commune doctrinale boomstructuur (in het Frans: "arborescence") die een transversale vergelijking op onderdelen toelaat, had m.i. een meerwaarde opgeleverd. Het is wel interessant te zien hoe Blanpain voor de analyse van de Belgische rechtsorde opteert voor een structuur die sterk werd beïnvloed door de behandeling van het vraagstuk in de relevante IAO-normen. Vrijheid van vakvereniging wordt daarbij in de eerste

---

plaats gedacht als een kwestie van onafhankelijkheid van deze collectieve actoren ten aanzien van de staat en ten aanzien van homologe organisaties. In tweede orde wordt dan stilgestaan bij de “vrijheid van vakvereniging op individueel vlak”. Deze keuze is verrassend. Historisch werd de vrijheid van vereniging in België vooral op een sterk individualistische leest geschied. De ruime aandacht die de negatieve vrijheid van vereniging in de wet van 24 mei 1921 krijgt en ook de (indirecte) recente receptie van de categorie “syndicale vrijheid” via het vraagstuk van discriminatie vormen daarvan een treffende illustratie. Ook in de formulering van artikel 11 EVRM staat het individu voorop.

Als handboek komt het boek zeer beschrijvend over. Het mist bij momenten iets meer diepgang en kritische uitwerking. Men kan echter in 160 pagina's geen *summa* neerzetten. Het verweven van een neutrale juridische stijl met enkele disparate, zeer provocerende essayistische excursies leidt ertoe dat dit boek moeilijk in een welbepaald genre valt onder te brengen. De essayistische passages zijn gericht tot een ruimer lezerspubliek dat de kring van de academische juristen en praktizijnen overstijgt, daar waar de juridische analyses – hoe helder ook – voor niet-juristen mogelijk te taai of te saai dreigen te zijn. Kortom, de auteur beweegt zich in een gevaarlijke spreidstand. De eerder aangehaalde vergelijking tussen de titel en de ondertitel illustreert dit.

Van alle mensen zijn vooral juristen niet onfeilbaar. Er zijn immers geen absolute waarheidsaanspraken. We zijn het niet “roerend” eens met *alle* opvattingen die in dit boek wereldkundig worden gemaakt. Het siert de auteur dat hij over de afgelopen 50 jaar niet heeft nagelaten zijn eigen (rechts)politieke meningen over de evolutie van het arbeidsrecht te vertolken⁽⁸⁾. Die meningen treft men veelvuldig aan in dit boek. Roger Blanpain hakt naar goede gewoonte in op enkele aspecten van de rechtspositie van de representatieve werknemersorganisaties. Hij hekelt de representativiteitscriteria, het zogeheten gebrek aan rechtspersoonlijkheid (lees beter: de beperkte rechtsbekwaamheid) en de vermeende gebrekkige transparantie die de vakbonden in hun interne werking zou kenmerken en de praktijk van de voordelen aan gesyndiceerden.

Veel van de bekende meningen die ik opnieuw in het boek aantrof, kan ik moeilijk onverkort onderschrijven. Dat is ook geen punt van kritiek. Naar mijn bescheiden mening hadden bepaalde feiten die worden aangehaald en bepaalde kritische argumenten wel uitvoeriger kunnen worden ontwikkeld. Daardoor had het boek aan kracht gewonnen. Het had dan mogelijk meer lezers kunnen overtuigen die nog niet overtuigd waren en anderen gestimuleerd die van het tegendeel overtuigd waren. Dit geldt des te sterker als men de ambitie heeft om het besluit hard te maken dat de Belgische regeling (of bedoelt hij de bonden) “corrupt” zou zijn.

Ik geef enkele voorbeelden. De auteur windt zich op over de voordelen aan gesyndiceerden. Het zou een aberratie betreffen die slechts in ons land voorkomt. Voor die stelling wordt geen enkel argument gegeven. Heeft de auteur het collectief arbeidsrecht van de wereld even doorgenomen? Indien men de praktijk van de voordelen in een ruimere context bekijkt, moet een en ander worden genuanceerd.

---

(8) Zie ook www.cer-leuven.be/cerleuven/Blanpain/standpunten/standpunten.htm.

De voordelen zijn één techniek midden andere om het probleem van *free riders* aan te pakken. Er worden immers door de vakbonden en hun leden inspanningen geleverd om via cao-overleg de werknemersbelangen te verdedigen. Nu profiteren alle werknemers van een gebonden werkgever van die inspanningen. Het normatieve luik van een cao is immers op allen van toepassing. In sommige landen houdt de werkgever een deel van het loon in van niet-gesyndiceerde werknemers en stort dit door aan vakbonden. Zolang dit op transparante wijze gebeurt, lijkt het Hof voor de Rechten van de Mens daar geen probleem over te maken (zie *Evaldsson*). Het Straatsburgse Hof heeft veeleer problemen met voordelen die omgekeerd aan niet-gesyndiceerden worden toegekend voor zover zij zich van hun vakbond distantiëren (zie arrest-*Wilson*). Van onoorbare beperkingen die de negatieve vrijheid van vakvereniging onder druk zetten, is in de staande rechtspraak slechts sprake voor zover deze gepaard gaan met een ernstige bedreiging van de baan zekerheid van de werknemer. Het is niet omdat men naast een premie van 100 euro grijpt, dat er m.i. in de ogen van dit Hof sprake zou kunnen zijn van een “*serious loss of livelihood*”. De auteur moet ook toegeven dat noch het Hof van Cassatie, noch de Raad van State een principiële probleem hebben met de praktijk van de voordelen aan gesyndiceerden. Het gaat over een bijdrage die onder de maat ligt van de vakbondsbijdrage. De auteur noemt bedragen tussen 100 en 125 euro op jaarbasis. De auteur merkt terecht op dat dit niet symbolisch is. Uiteraard zou ondergetekende zich bukken om zoveel *pecuniae* op te rapen. Zou ik om die reden ook nog lid worden van een vakbond? Ik betwijfel het. Als rekenend wezen zou ik beseffen er alsnog mijn broek aan te scheuren. Het criterium dat in de Belgische rechtspraak wordt gehanteerd, is echter de proportionaliteit tussen die voordelen en de bijdrage die de bonden en hun leden aan de sociaaleconomische ontwikkeling van de onderneming bijdragen. Als men zoals de auteur overtuigd is dat vakorganisaties “meer dan nodig” zijn, dient men die bijdrage toch wel voldoende hoog in te schatten. Dat doet hij niet.

Blanpain heeft jarenlang aanstoot genomen aan de afwezigheid van objectieve en vooraf vastgestelde exhaustieve criteria om de representativiteit vast te stellen. Hij moet toegeven dat deze criteria heden werden geïntroduceerd. Toch is hij niet gelukkig. De criteria zouden niet hebben geleid tot de erkenning van andere organisaties dan het ABVV, het ACV en het ACLVB. Van twee dingen één. Ofwel heeft men een probleem met de afwezigheid van objectieve criteria, ofwel heeft men een probleem met de erkenning van de drie grote bonden. Het valt moeilijk in te zien wat er echter op juridische gronden zou schorten aan de erkenning van de drie bonden, die gezamenlijk borg staan voor een syndicalisatiegraad waaraan letterlijk geen enkel ons omliggend land kan tippen. De auteur beweert dat een impliciet criterium zou spelen, een ideologische verbondenheid met de “grote politieke families”. Juridisch kan slechts worden vastgesteld dat de criteria die in de organieke NAR-wet werden opgenomen dergelijke verbondenheid niet vooropstellen en dat een organisatie die aan de wettelijke criteria zou voldoen en geen band zou hebben met de kwestieuze politieke families aanspraak maakt op een zitje in de NAR.

Het door de auteur geciteerde argument dat Paul Lemmens in een TBP-bijdrage in 1983 heeft aangehaald om de voordelen aan de gesyndiceerden in de openbare sector te hekelen, ontgaat me al helemaal. Volgens Lemmens is representativiteit een gunst en zou het niet betamen dat de begunstigde organisaties voor die gunst nogmaals een vergoeding zouden ontvangen. Vooreerst mag duidelijk zijn dat de voordelen

---

niet aan die organisaties worden toegekend. Ten tweede, voor zover de erkenning van de representativiteit in de publieke sector aan een vertegenwoordiging in de NAR is gekoppeld, mag worden opgemerkt dat het hier geen "gunst" maar een recht betreft sinds de programmawet van 30 december 2012.

Over "wetenschappelijke" methodologie woedt een intens debat in academische middens. Wel bestaat een consensus over enkele elementaire spelregels, zoals volledigheid van het bronnenmateriaal (een steeds moeilijker te verwezenlijken ideaal) en de weergave van de gebruikte bronnen. Op dit allerlaatste puntje verdient het boek mijns inziens geen schoonheidsprijs. De auteur verwijst regelmatig naar stukken van de *Juristenkrant* waarin een bespreking van een arrest wordt weergegeven, zonder dat de lezer steeds een referentie krijgt naar de tekst zelf van het arrest. Hier en daar werd warempel verwezen naar stukken die ondergetekende zelf voor de *Juristenkrant* schreef, zonder dat de naam van de auteur werd genoemd. Het is nochtans niet ongepast dit te doen. Op het gevaar af van muggenzifterij te worden beschuldigd, wil ik ook opmerken dat het zeer relevante werk van F.C. Waelbroeck dat wordt aangehaald (*De la liberté des coalitions industrielles et commerciales en Belgique*) niet in 1967, maar in 1867 verscheen. Het verscheen met andere woorden kort na de juridisch deficiënt verwoorde opheffing van het coalitieverbod. Moeilijker had ik het met het uitvoerig aanhalen van ellenlange (diverse pagina's lang) citaten (keurig met aanhalingsstekens, het betreft geenszins een plagiaat) van arresten van bijvoorbeeld het Grondwettelijk Hof en het Hof van Cassatie en een enkele keer van een zeer lezenswaardige noot van Voorhoof en Wiersma (*in Media en recht*). Ik vond dit ietwat storend in een in regel synthetisch opgezet handboek. We misten in deze passages merkwaardig genoeg ook een persoonlijke verwerking en reactie van de auteur van het boek. In hetzelfde bedje zijn ook enkele documenten ziek die in dit boek werden opgenomen. Het betreft enkele 'getuigenissen' van een zekere Bert Van Vaerenbergh, de voorzitter van de Onafhankelijke werknemersbond voor de Vlaamse overheid, zonder dat de geviseerde klassieke bonden om een wederwoord werden gevraagd. Enkele parlementaire vragen werden wel gevolgd door de ministeriële antwoorden, maar ook hier komt de auteur onvoldoende tussen om dit antwoord op beargumenteerde wijze te onderschrijven of beter te weerleggen. *Last but not least* meen ik dat de analyse van de vrijheid van (vak)vereniging in de Europese Unie in vergelijking met deze binnen de IAO en de Raad van Europa te mager uitviel. Het had echt aanbeveling verdiend te verwijzen naar een beperkt aantal spraakmakende arresten van het Hof van Justitie (vooral *Bosman* en *Werhof*) en de niet-onbelangrijke conclusie van Adv. Gen. Jacobs in de zaak-*Albany*.

Als lezer blijft dit boek mij verbazen. Het antwoord op de vraag van de auteur "Hebben de vakbonden nog een toekomst?" is immers ronduit positief. De auteur zet zich daarmee terecht af tegen de soms simplistische cafépraat dat vakbonden hun nut hadden in de negentiende eeuw toen er nog een "sociale kwestie" speelde. Zeer terecht oordeelt de auteur dat het actuele tijdperk van "superkapitalisme" nieuwe vormen van sociaal onrecht heeft gebaard, of oude vormen deed herleven. In mijn bibliotheek pronkt een boek over de geschiedenis van collectieve acties. Het vangt aan met de bouw van de Egyptische piramides en eindigt in het begin van de 21ste eeuw (M. Kittner, *Arbeitskampf, Geschichte, Recht und Gegenwart*, München, C.H. Beck, 2005). Het ware naïef om te denken dat het einde van de (ze) geschiedenis van de collectieve actie zou zijn ingetreden. De vraag rijst of de ideeën van Blanpain

dienstig zijn om die met de lippen beleden noodzaak van een tegenmacht tegen het superkapitalisme verder te ontwikkelen. Ik begrijp met de beste wil van de wereld niet hoe de toekenning van rechtspersoonlijkheid (lees: aansprakelijkheid bij collectieve conflicten) daartoe zou kunnen bijdragen. Die angst geldt des te meer indien men enkele van de opvattingen van de auteur over de grenzen van legitieme collectieve acties zou onderschrijven. Die grenzen staan immers haaks op de internationale normen die het recht op collectieve actie vrijwaren. De auteur bepleit meer "democratie en transparantie". Uit de recente geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk blijkt alleszins dat hervormingen bestaande uit een van overheidswege opgelegde grotere democratie en transparantie die bonden enkel verzwakt hebben en het gehekelde superkapitalisme versterkt hebben. Even verrassend is de bedenking van de auteur dat anno 2012 niet de vakbonden afhankelijk zouden zijn van de overheid, maar wel de overheid van de vakbonden. Het kwam mij voor dat de representatieve werknemersorganisaties meer dan ooit het gevoel hebben géén grip te hebben op de overheid. Indien Blanpain overigens gelijk zou hebben, zie ik niet in waarom dit vanuit het standpunt van de vakverenigingsvrijheid een probleem zou zijn, laat staan vanuit de door de auteur beleden noodzaak het superkapitalisme te lijf te gaan. Overigens verwacht Blanpain ten gronde geen al te weerbare houding van de betreffende weerstandsorganisaties. Het tegendeel is waar. Zo besluit de auteur op lichtjes autoritaire toon: "Wij (lees: de bonden en hun leden) *moeten (sic)* ons *constructief* aanpassen. Achterhoedegevechten zijn *op voorhand* uitgesloten". U hoort het goed, al te fundamentele kritiek mag natuurlijk niet van de professor. Bonden die zich daaraan zouden wagen, zijn in zijn ogen niet constructief en worden bijgezet op het *Jurassic Parc* van dinosauriërs die slechts "achteruitkijken".

Filip DORSSEMONT

CEULEMANS, A. en DILLIES, K., *Opzeggingstermijnen voor arbeiders vanaf 1 januari 2012, Brugge, die Keure, 2012, 331 p.*

Soms zijn boekbesprekingen eenvoudig, tenzij men zich geroepen acht om principes op de helling te zetten. Niets zou gemakkelijker geweest zijn om de zogenaamde IPA-wet van 12 april 2011 in vraag te stellen. Maar dergelijke bespreking strookt niet met het opzet van het boek. Het boek poogt net om de ongeziene complexiteit die deze wet heeft veroorzaakt binnen overzichtelijke perken te houden. Het is dus een praktisch naslagwerk, geen wetenschappelijk betoog. Werkgevers snakken blijkbaar naar antwoorden, niet naar complicaties van rechtsgeleerden.

Omdat een sociaal secretariaat nu eenmaal toch een begin van antwoord moet klaarmaken, met inbegrip van talrijke voorbehouden die hierbij passen, hebben beide auteurs in het kader van SD-Worx hun uitgebreide analyses in boekvorm gegoten. Zover is men dus gekomen: er is effectief een boek van 300 pagina's nodig om nog een gedetailleerd overzicht te krijgen van de opzegtermijnen van arbeiders in dit kleine koninkrijk. En dan is het boek al verouderd vooraleer de boekbespreking verschijnt. De auteurs hebben de stand van zaken immers bijgehouden tot 31 mei 2012, terwijl het overgangsjaar 2012 niet eens verstreken was.

Het boek vangt aan met een sobere toelichting inzake de oorzaken die geleid hebben tot de wet. De grote vraag naar de eventuele grondwettelijkheid van de wet van 2011 wordt niet exhaustief aangeboord. Wel worden diverse praktische knelpunten geanalyseerd, zoals, niet het minst, het temporele en personele toepassingsgebied, de anciënniteitsberekening, de uitzendarbeid enz.

Op de fundamentele vraag of de KB's met talrijke verminderingen van opzegtermijnen beneden het nieuwe wettelijke niveau wel verenigbaar zijn met de opdracht die ons Grondwettelijk Hof op 7 juli 2011 gesteld heeft inzake het wegwerken van het onderscheid arbeiders - bedienden, wordt geen antwoord gegeven.

Het grootste deel van het boek bestaat in een rubrieksgewijze samenvatting van de stand van zaken in de talrijke paritaire (sub)comités. De vraag wat het effect van het nieuwe artikel 65/3 arbeidsovereenkomstenwet is op de bestaande afwijkende regelingen in diverse paritaire comités, is immers bijzonder complex en heeft een antwoord nodig dat varieert in functie van de collectieve regeling zelf. Oude en nieuwe koninklijke besluiten blijven al dan niet naast elkaar bestaan: een imbrogljo van opzegtermijnen.

Wat opvalt is dat talrijke KB's niettemin de wettelijke termijnen verlagen en dat de opzegtermijnen extreem uit elkaar blijven waaieren. Waar een arbeider na 40 jaar anciënniteit in PC 117 (Petroleumnijverheid en -handel) aanspraak kan maken op een opzegtermijn van 27 maanden (zijnde het wettelijk minimum van de bedienden), hebben vele van zijn kameraden slechts recht op 56 dagen, hoewel de meeste sectorale regelingen toch blijken vast te houden aan de nieuwe IPA-regeling van 129 dagen. Dat lijkt mij trouwens een wijs standpunt.

Het collectief overleg heeft dus geenszins geleid tot een krachtige opwaardering van de opzegtermijnen van arbeiders. Men is binnen de oude vertrouwde kaders gebleven

en het onderscheid arbeiders - bedienden is nauwelijks verminderd, laat staan weg-gewerkt.

Het blijft een heel merkwaardige vaststelling dat bij effectieve onderhandelingen de opzegtermijnen minder relevant blijken te zijn voor werknemersvertegenwoordigers dan andere aspecten. Spelen bij ontslag van arbeiders andere factoren een veel grotere rol dan bij bedienden? Is dat impliciet een bevestiging van het overdreven juridisch belang dat men hecht aan wettelijke opzegtermijnen? Of is het een voorbode van een toekomst waarin alle opzegtermijnen via collectief overleg vastgelegd zullen worden waardoor ze uiteen zullen waaieren? Zoals J.M. Barrie het kernachtig uitdrukte: "There never will be equality in the servants' hall."

Maar het zou ook best kunnen zijn dat de sociale partners zich helemaal niet moe hebben willen maken in het licht van de onvermijdelijke toenadering van de wettelijke opzegtermijnen. Sedert enkele maanden is alles wat men schrijft over ontslagrecht immers gebonden aan een heel kort tijdsperspectief.

Daniël CUYPERS

ESCANDE VARNIOL, M.-C., LAULOM, S. et MAZUYER, E. (coord.), *Quel droit social dans une Europe en crise?*, Bruxelles, Larcier, 397 p.

Cet ouvrage, fruit d'une recherche collective qui a été menée sous la coordination de Marie-Cécile Escande Varniol, Sylvaine Laulom et Emmanuelle Mazuyer, dépeint le cadre communautaire dans lequel s'inscrivent les politiques sociales des États membres de l'Union européenne, et évalue, sur la base de onze rapports nationaux, l'impact de la crise financière et économique sur l'évolution des droits du travail et de la protection sociale en Europe. Les constats qui découlent de cette analyse comparative sont préoccupants : augmentation des insécurités des salariés, affaiblissement du droit collectif du travail, manque de pertinence et de légitimité des politiques adoptées dans le domaine social, écartement temporaire ou définitif de certains droits fondamentaux. Autant d'éléments qui témoignent de la soumission de la politique sociale européenne aux objectifs budgétaires et économiques de l'intégration communautaire. L'avertissement lancé par les auteurs est pourtant sans appel : « une Europe orpheline de sa dimension sociale est appelée à moyen terme à un échec retentissant ».

L'étude s'articule en trois parties. La première décrit le cadre conceptuel européen en matière de politique sociale et la réaction des institutions communautaires face à la crise de 2008. La deuxième comporte les rapports nationaux de onze États membres (Allemagne, Autriche, Belgique, Espagne, France, Grèce, Hongrie, Italie, Pologne, Royaume-Uni et Suède) qui analysent pour chacun des pays mentionnés les changements intervenus en droit social entre le début de la crise et octobre 2011. La troisième et dernière partie offre plusieurs analyses comparées sur la base du contenu des rapports nationaux, et essaie de mettre en évidence certaines tendances et orientations communes.

1. Le cadre européen

L'intention de Claude Emmanuel Triomphe et d'Emmanuelle Mazuyer, auteurs des deux contributions qui composent la première partie, est double : d'une part, montrer que l'asymétrie entre le volet économique et le volet social de la construction européenne existait bel et bien avant la crise et que cette tendance s'est vue accentuée en raison de la dégradation du contexte économique et financier, d'autre part, souligner le manque de réactivité des institutions européennes face aux premiers effets de la crise, ainsi que la continuité dans laquelle s'inscrivent les solutions censées relancer l'intégration et la dynamique européenne.

L'Union européenne (UE) est avant tout un projet d'intégration économique duquel le progrès social est tributaire. De l'avis des deux auteurs, la politique sociale communautaire a bien connu un « âge d'or » entre 1975 et 1980 avec l'adoption de nombreuses directives dans le domaine de la santé et de la sécurité au travail, ainsi que dans celui de la restructuration des entreprises (notamment en ce qui concerne les licenciements collectifs). À partir des années 1990, la stratégie sociale de l'UE va se focaliser presque exclusivement sur la problématique de l'emploi. C'est dans ce contexte que se développe le concept de « flexicurité » qui promeut la mise en place d'un marché du travail flexible et favorable à l'intégration, ainsi que le maintien de droits minimaux de protection sociale. Cette conception mène à une instrumentalisation de la question sociale au service de l'emploi et contribue à présenter le droit du

travail comme un facteur de rigidité du marché du travail. Par conséquent, la promotion de la compétitivité au niveau de l'UE ne se conçoit plus qu'en opposition à une construction sociale ambitieuse.

E. Mazuyer illustre cette tendance européenne en décrivant notamment le contexte jurisprudentiel des années 2007-2010 et le rôle qu'a joué la Cour de Justice de l'UE (CJUE) dans la flexibilisation accrue des relations du travail. Elle montre en effet que, depuis l'élargissement de l'UE en 2004, la jurisprudence de la CJUE a contribué à la limitation et à la restriction des droits sociaux et des droits des travailleurs. Celle-ci a développé, par exemple, une interprétation restrictive des normes établies par les partenaires sociaux européens sur le travail atypique qui permet d'abaisser le niveau de protection de certaines catégories de travailleurs précaires (cf. arrêt *Sorge*). E. Mazuyer expose également plusieurs affaires dans lesquelles la CJUE a fait prévaloir, d'une part, les libertés économiques contenues dans les traités sur les droits sociaux (cf. arrêts *Laval*, *Viking*, *Rüffert*, *Commission c. Luxembourg*) et, d'autre part, les intérêts budgétaires nationaux sur les droits des citoyens européens migrants (cf. arrêts *Förster*, *Vatsouras* et *Koupatantze*).

C.E. Triomphe, pour sa part, attire l'attention sur certaines tendances que la crise a mises en lumière ou accentuées, à savoir l'augmentation de la précarité des travailleurs, la restructuration brutale des services publics et la transformation des organisations productives. L'auteur insiste particulièrement sur ce dernier point qui est à l'origine du décalage entre les relations individuelles et collectives du travail et les formes juridiques et organisationnelles des entreprises.

À l'aube de la crise, la filière sociale de l'UE s'est distinguée par son apathie : le Conseil Emploi, politique sociale, santé et consommateurs (EPSCO) a reconduit les lignes directrices pour l'emploi de 2005-2008 pour la période 2008-2010, la méthode ouverte de coordination qui avait été conçue pour permettre une adaptation aux changements conjoncturels dévoile toutes ses faiblesses, etc. Les premières mesures anti-crise se prennent donc exclusivement au niveau des États membres. Ce n'est qu'à partir de 2009 que l'UE réagira en proposant les voies d'actions habituelles : marché intérieur et flexicurité. La réflexion menée au niveau européen va ensuite s'inscrire dans le cadre de la Stratégie Europe 2020 qui appelle notamment à une modernisation des marchés du travail pour améliorer le taux d'emploi et garantir la viabilité des modèles sociaux.

En outre, la crise a dévoilé un réel déficit en matière de gouvernance communautaire que l'UE compte bien résorber via la mise en place d'une nouvelle gouvernance économique (semestre européen, pacte pour l'euro plus, six-pack) qui repose sur trois piliers : un programme économique renforcé soumis à une surveillance plus étroite, la stabilité de la zone euro et un soutien au secteur financier. Cette nouvelle structure dont l'élaboration est toujours en cours (cf. adoption prochaine du two-pack) limite considérablement la souveraineté des parlements nationaux et les marges de manœuvre des gouvernements nationaux en matière de politique sociale. De plus, par l'intermédiaire des nouveaux instruments législatifs, la Commission préconise des mesures sociales très précises : augmentation de l'âge de la retraite, retraite par capitalisation, modération salariale (principalement dans la fonction publique), privatisation des services publics et décentralisation de la négociation collective vers le niveau de l'entreprise au détriment des branches. E. Mazuyer en conclut qu'au-

---

jourd'hui, les aspects sociaux ne s'effacent plus uniquement devant l'économique, mais également devant les aspects budgétaires et financiers.

Face au danger de régression sociale majeure qui menace l'Europe, E. Mazuyer prône une revalorisation de la dimension sociale européenne via l'exploitation de certaines dispositions du droit primaire de l'UE, telles que la Charte des droits fondamentaux et plus particulièrement son article 34 sur la sécurité sociale et l'aide sociale. E. Mazuyer met également en avant deux propositions émises par la Confédération européenne des syndicats, à savoir l'insertion d'une clause de progrès social dans le droit primaire et la formation d'un cadre législatif pour les services publics. C.E. Triomphe reste, quant à lui, plus pragmatique et considère que les nouvelles dispositions sociales du traité de Lisbonne sont insuffisantes pour servir de base à la création d'un droit social européen capable de répondre aux enjeux sociaux actuels. Selon lui, la crise devrait servir de tremplin afin de lancer trois nouveaux chantiers de réglementation sociale. Le premier consisterait à mettre en place des instruments de gestion des mutations productives, qui prendraient en compte le caractère sectoriel, territorial et multidimensionnel de ces changements afin d'assurer des transitions structurelles moins dommageables pour les personnes. Le deuxième veillerait à la création d'instruments de réduction des inégalités, notamment au bénéfice des travailleurs atypiques qui ne sont pas suffisamment pris en compte par les partenaires sociaux et les pouvoirs publics. Le troisième et dernier chantier viserait l'instauration d'un dialogue social plus inclusif (révision des modèles de gouvernance des entreprises et création de nouveaux espaces démocratiques locaux, mondiaux et interorganisationnels).

2. Les situations nationales pendant la crise : 11 rapports nationaux

La deuxième partie de l'ouvrage consiste en une succession de rapports qui décrivent l'évolution du droit du travail et du droit de la protection sociale dans onze États membres de l'UE. Ces rapports recensent et expliquent le contenu des réformes nationales temporaires ou structurelles qui ont été adoptées entre 2008 et 2011 afin de lutter contre les conséquences de la crise économique et financière (chômage partiel, flexibilité du marché de l'emploi, soutien au pouvoir d'achat, etc.). Ce panorama détaillé vient enrichir les réflexions qui ont été émises dans la première partie du livre, et vient nourrir les constats qui seront tirés dans la troisième partie. Une des richesses de ces rapports nationaux réside dans le fait que leurs auteurs y analysent la perception nationale de la crise, le lien de cause à effet entre la crise et les réformes envisagées, ainsi que la participation des partenaires sociaux dans l'adoption de ces mesures.

3. Analyses comparées et perspectives du droit social

Cette dernière section particulièrement intéressante offre trois grilles d'analyse fondées sur les données exposées dans les rapports nationaux.

Christophe Teissier explique que la crise est perçue différemment d'un pays à l'autre suivant l'ampleur de son impact. Ces différentes perceptions de la crise vont être déterminantes dans le cadre de l'évolution des droits nationaux du travail et de la sécurité sociale. Ainsi, C. Teissier distingue quatre types de situations parmi les pays analysés : 1) l'évolution structurelle du droit social est largement indifférente à la crise car celle-ci est considérée comme imputable à des facteurs externes (Autriche, Pologne, Suède) ; 2) l'évolution du droit social est conditionnée par une crise de la dette pu-

blique et est consécutive à une politique gouvernementale globale de réduction des déficits (Grèce, Hongrie, Royaume-Uni) (on notera à cet égard que la dérégulation du marché du travail, qui pourrait être à l'origine de certaines difficultés structurelles en Grèce, y est prescrite comme remède par la Troïka) ; 3) l'évolution du droit social s'inscrit dans un contexte de crise sociale découlant d'une forte segmentation du marché du travail (Allemagne, Espagne, France, Italie) (dans ce cas-ci, la crise révèle des faiblesses structurelles sociales et politiques déjà existantes) ; 4) l'évolution structurelle du droit social est conditionnée par la crise politique et institutionnelle (Belgique).

Malgré la diversité des contextes nationaux, Sylvaine Laulom parvient, sur la base d'une analyse chronologique, à déceler certaines tendances communes dans la gestion sociale de la crise. Elle distingue ainsi deux périodes. De 2008 à 2009/2010, les États membres adoptent des mesures sociales d'urgence qui auraient pu être considérées comme des entraves économiques avant le début de la crise (chômage partiel, soutien au pouvoir d'achat, formation professionnelle, augmentation des indemnités de licenciement, indemnités spéciales, etc.). Cette première phase de la crise (de l'emploi) a démontré toute l'efficacité des amortisseurs sociaux et aurait pu mener à un renouvellement de la réflexion sur le droit social. Cependant, à partir de 2010, la deuxième phase de la crise (de la dette publique) va s'accompagner de réformes structurelles contribuant à augmenter les insécurités des salariés : gel ou réduction des salaires dans la fonction publique, réduction d'indemnités et des allocations de protection sociale, remise en cause de la législation de la protection de l'emploi, etc. Dans ce contexte, la crise est souvent mise en avant afin de légitimer des réformes déjà annoncées avant même qu'elle ne débute.

Pascale Vielle, quant à elle, jette un regard critique sur le caractère légitime des réformes sociales adoptées en temps de crise. Elle montre en effet que les partenaires sociaux ont souvent été marginalisés dans le processus d'adoption des nouvelles normes, et que ces dernières contribuent fréquemment à un affaiblissement du droit collectif du travail. La légitimité des réformes est également étudiée au regard de leur contenu, c'est-à-dire de leur conformité aux droits fondamentaux (revenu conforme à la dignité humaine, travail décent, droit de propriété, etc.). Le constat tiré par P. Vielle invite à la réflexion : les solutions envisagées pour répondre à la crise portent atteinte à certaines libertés et à certains droits promus par les constitutions nationales et le droit international.

En guise de conclusion, Fernando Valdès del Ré rappelle les valeurs communes qu'incarne le modèle social européen et souligne l'influence qu'ont la *soft law* et la jurisprudence de la CJUE dans le processus de dépréciation de ces valeurs, ainsi que dans la crise des fonctions traditionnelles du droit du travail. Le temps est à présent venu pour les forces sociales et politiques favorables au progrès social de réagir de façon concertée face aux attaques que subit l'Europe sociale afin de promouvoir ce que les chefs d'État ou de gouvernement affirmaient lors du Sommet de Paris en 1972 : « l'expansion économique n'est pas une fin en soi, mais doit absolument aboutir à une amélioration de la qualité et du niveau de vie ».

Benjamin DESSY,
D.G. Appui stratégique
Service public fédéral Sécurité sociale

WANTIEZ, C. en VOTQUENNE, D., *Le licenciement pour motif grave*, 2e édition, Brussel, Larcier, 2012, 151 p.

Op het eerste gezicht lijkt het ontslag om dringende reden in het Belgische arbeidsrecht eenvoudig en weinig problematisch. De invalshoek in de gepubliceerde rechtspraak is zeer casuïstisch, maar deze weg weigeren de auteurs in te slaan. Het boek omvat weliswaar een behoorlijk aantal bladzijden goedgestoffeerde en zeer leesbare tekst, maar het blijft daarmee vooral een syntheseoefening. Het doel van de auteurs is de basisbeginselen samen te vatten zonder te ver op specifieke toepassingen in te gaan. Met deze keuze wordt het werk inderdaad heel systematisch, overzichtelijk en pedagogisch.

Bij de bespreking van deze essentiële punten betreffende de dringende reden staat vooral de cassatierechtspraak voorop. Deze uitgebreide cassatierechtspraak is bijzonder goed en nagenoeg exhaustief beschreven, naast enkele belangrijke arresten van arbeidshoven, met uitzonderlijk enkele verwijzingen naar arbeidsrechtbanken en rechtsleer. Het is dus werkelijk een overzicht, d.w.z. synthese van rechtspraak van de hoogste rechtscolleges. De kritische beschouwingen van rechtsleer worden nauwelijks aangeraakt.

Inhoudelijk passeren achtereenvolgens besprekingen betreffende de notie van de dringende reden, het ontslag zelf, de termijnen en de betekening. In een vierde deel worden bondig de gevolgen van het ontslag om dringende reden besproken en in het vijfde en laatste deel wordt het ontslag van de beschermde werknemers besproken, zowel inhoudelijk als hoofdzakelijk procedureel.

Het boek is daarmee vooral een handleiding voor de student of de advocaat die een degelijke inleiding zoekt. Het praktische gehalte domineert. De auteurs hebben oog voor de talrijke valkuilen voor de practicus, zoals o.a. het taalgebruik, de lastgeving, de motivering, het onderhoud met de werknemer enz.

Voor wetenschappers is het eveneens interessant omdat het niet altijd evident is een duidelijke samenvatting van basisbeginselen te vinden. Men dreigt immers steeds meer te verdrinken in een overvloed van casuïstiek. Dat verklaart allicht de tendens om terug bondige, praktische samenvattingen uit te geven.

Een uitermate praktisch werkje dus. Het laveert de lezer langsheen de voornaamste formele knelpunten. De prijs voor deze formele benadering is echter dat kritische standpunten en reflecties erg dun gezaaid zijn. De kritische punten van ons ontslagstelsel worden slechts zijdelings aangeraakt en niet fundamenteel in vraag gesteld.

Daardoor blijkt er vaak meer aan de hand dan vereenvoudigd wordt weergegeven. Zo valt op dat men nog altijd vasthoudt aan de stelling dat enerzijds de rechter "soeverein" oordeelt over de dringende reden, maar dat het Hof van Cassatie wel de "notie" dringende reden mag beoordelen. Het onderscheid snijdt, m.i., steeds minder hout. Als men het kerkhof van vernietigde arresten van arbeidshoven die de auteurs citeren via de cassatierechtspraak overschouwt, is wel aangetoond dat de cassatiecontrole niet bepaald "marginaal" blijft. Verschildt de taak van de rechter bij het vaststellen van de dringende reden wel wezenlijk van de algemene marge van de feitenrechter bij

het vaststellen van de feiten? Het Hof van Cassatie neemt de toepassing van wettelijke begrippen zeer ter harte, waarmee het in feite ingrijpt in de beoordeling zelf van de dringende reden. Daarmee is niets mis, want het Hof is inderdaad geroepen om kwaliteitscontrole uit te oefenen op rechtspraak van arbeidshoven omwille van de eenheid van rechtspraak.

De lezenswaardige bladzijden van geroutineerde advocaten inzake de "kennisname" van de feiten tonen aan dat enkele subtiele woorden arbeidsrechtelijk uitermate cruciaal zijn. De verklaringen in de motiveringsbrief kunnen beschouwd worden als een soort "neck verse". Wie de juiste woorden in de motivering ten behoeve van de rechter kan declameren, wordt niet opgehangen aan zijn naïeve verklaringen. Maar ook die intellectuele spitsvondigheid om de smetteloze kennis van de verweten feiten in het (bevoegde) menselijke brein te dateren heeft grenzen. En het epistemologische vraagstuk wordt, dankzij de moderne technologie, helemaal niet eenvoudiger.

Hoever staat men bij de nalatigheid betreffende kennisname van de dringende reden door de tot ontslag bevoegde persoon in het arbeidsrecht nog verwijderd van het vermoeden van de redelijkerwijze aangetoonde mogelijkheid tot kennisname? Is er eigenlijk veel verschil met de rechtspraak van de Raad van State bij de betekening van bestuursrechtshandelingen? Soms lijkt de bestuursrechtelijke rechtspraak frisser aan te sluiten bij de realiteit.

Het lijkt erop dat het arbeidsrecht zich verschuilt achter techniciteit, die er in feite niet is. Zo gaat het bij het adagium "le criminel tient le civil en état" niet alleen om technische details, maar in essentie over de autonomie van de arbeidsrechtelijke materiële en procedurele regels. Een te grote ruimte voor het vermoeden van onschuld zolang de strafzaak hangende is, zou precies leiden tot ongerijmde blokkeringen van de arbeidsrechtelijke rechtspraak en dan vooral in de ergste gevallen.

Eenzelfde delicate problematiek stelt zich met betrekking tot de talrijke toepassingen betreffende het privéleven van de werknemer. Hieruit blijkt dat open rechtsbegrippen altijd een grote invloed toelaten van ethische en sociale normen. De rechter ontkomt niet aan zijn taak om vaak fundamentele rechten tegen elkaar af te wegen. Zo is immers het verzwijgen van de zwangerschap in principe geen precontractuele fout, laat staan een dringende reden, gelet op de rechtspraak van het Hof van Justitie⁽⁹⁾. Met een afbakening tussen verzwijgen na een "vraag" of na "geen vraag" komt men er dus veel te gemakkelijk van af.

De auteurs slagen erin om de dringende reden bijzonder helder en bondig te beschrijven, maar de beperking tot de formele aspecten heeft zijn prijs. Wie langs de formele valkuilen laveert, blijft nog zitten met erg fundamentele afwegingen. Daarvoor consulteert men best grondige reflecties in de rechtsleer over de cruciale begrippen en over de delicate afweging van grondrechten. Die zijn er trouwens in overvloed⁽¹⁰⁾.

Daniël CUYPERS

(9) HvJ C-88/177, *Dekker*, 8 november 1990, *JTT* 1991, 122, noot D. DEVOS; *SEW* 1991, 662, noot S. PRECHAL; *Soc.Kron.* 1991, 43, noot J. JACQMAIN; HvJ C-320/01, *Busch*, 27 februari 2003, *JTT* 2004, 205; *RW* 2003-04, 1516; *Soc.Kron.* 2004, 112; HvJ C-109/00, *Tele Danmark*, 4 oktober 2011.

(10) Zoals *Le congé pour motif grave* van editor Steve Gilson, Limal, Anthemis, 2011, 550 p.